

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift

2000-2001

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift

2000-2001

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift
© Göteborgs universitet 2002
ISSN 1403-4964

Skriften är producerad vid
Institutionen för arkeologi
Göteborgs universitet
Box 200
405 30 Göteborg

Ansvarig utgivare
Kristian Kristiansen

Redaktion
Tore Artelius
Eva Englund
Kristian Kristiansen
Per Persson

Grafisk formgivning
Lena Troedson,
Riksantikvarieämbetet UV Väst

Layout
Eva Englund,
Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet

Montering
Per Persson,
Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet

Framsida
Detalj av glaspärla från Röstorp
Akvarell av Andreas Åhman
ANL, Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet

Engelsk språkgranskning
Karl-Göran Sjögren

Tryck
Livréna Grafiska AB, Kungälv

Innehåll

Senneolittiske hellekister i Syd-Norge <i>Einar Østmo</i>	5
Neolitisering i Västvärmland <i>Curry Heimann</i>	27
Handen bakom huggningen <i>Lasse Bengtsson</i>	57
Langfærder og helleristninger <i>Kristian Kristiansen</i>	67
Hällristningar under vatten? <i>Sten Ekman</i>	81
En nyupptäckt halländsk centralplats <i>Påvel Nicklasson</i>	97
Skogsbonden i romersk etnografi <i>Eva Weiler</i>	109
Skogen som kulturmiljö och arbetsplats <i>Eva Myrdal-Runebjer</i>	123
Att se med andra ögon <i>Marianne Lönn</i>	135
Kinesiskt porslin, ostindiehandel och arkeologi i Göteborg <i>Göte Nilsson Schönborg</i>	147
Att gräva efter Europas skugga <i>Per Stenborg</i>	157

Kinesiskt porslin, ostindiehandel och arkeologi i Göteborg

- Porslinsskärvor berättar om 1600- och 1700-talets Kinahandel

Göte Nilsson Schönborg, Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet

Abstract

”Chinese porcelain, oriental trade and archaeology in Gothenburg. Pieces of porcelain tells about 17th and 18th century trade with China”:

In this overview the oriental trade between China and Europe and the Swedish trade company SOIC in the seventeenth century is treated. It is also a discussion of urban archaeology in the city of Göteborg and the Chinese porcelain and potsherds from an archaeological point of view.

Nedanstående rader är tänkta att ge en kort orientering om det kinesiska porslin som är funnet vid arkeologiska undersökningar i Göteborg samt en inledande bakgrund om det märkliga handelsföretag som gjorde importen möjlig, nämligen Svenska Ost Indiska Compagniet.

I denna uppsats kommer jag ej att redovisa utgrävningens resultat från specifika tomter i staden utan behandlar ämnet övergripande. För den som är specialintresserad av hur kinaporslinet är knutet till respektive utgrävningstillfälle och eventuella kända hushåll hänvisas till den genomgång av detta material som publicerats som författarens lic. avhandling vid arkeologiska institutionen, Göteborg ”Kinesiskt importporslin i Göteborg sett ur ett arkeologiskt perspektiv” (Nilsson Schönborg 2001).

Holländsk import och prekompanitid.

År 1630 överlämnades det så kallade Hainhoferska konstskåpet till Gustav II Adolf, som en gåva från borgarna i staden Augsburg. Med skåpet, som numera finns i Uppsala universitets samlingar, medföljde ett antal blåvita porslinspjäser. Porslinet var vid denna tid ett mycket unikt och exotiskt material i Sverige. Pjäserna som överlämnades

till Konungen var tillverkade i Kina under Mingkejsaren Wan Li's regeringsperiod, (1575-1620), och brukar anföras som ett exempel på det tidigaste porslin som anländer till Sverige. Föremålen var bland annat blåvita fat, så kallad kraakvara.

Under 1600-talet blev det populärt inom kungahuset och högaristokratin att samla porslin. Så hade exempelvis Gustaf II Adolfs svåger, pfalzgreven Johan Casimir i sin husgerådskammare på Stegeborgs slott i Östergötland, enligt inventarium från 1616, några skålar av ”postelinsarbete”. Drottning Christina, som var en stor konstsamlare, ägde två större porslinskrukor, tillverkade under Wan-Li-tid. Krukorna var en gåva från den portugisiska ambasadören. På Drottningholms slott samlade även Drottning Hedvig Eleonora porslin under 1600-talets andra hälft. Ett samtida inventarium från slottet visar att det fanns föremål som tillhörde tegeremonin; kannor, koppar, sköljskålar, sockerdosor mm. Även chokladkoppar och bunkar med lock fanns i samlingarna. Prydnadsföremål i form av porslinspyramider ingick också i materialet. Föremålen var arrangerade i ett så kallat ”indiantskt” kabinett i Bönekammaren på Drottningholm. Intresset växte under 1600-talet i Sverige för dessa exotiska dyrbarheter. Ute i Europa

fanns redan större porslinssamlingar vid denna tid. Drottning Elisabeth av England och Philip II av Spanien hade stora porslinssamlingar, liksom kejsarna i Prag. Under denna tid värderades porslinet högt, och man kan se exempel på hur tex. porslinskoppar har infattats i pokaler i förgyllt silver.

Under denna tid hade icke Sverige egen direktimport av kinesiskt porslin. Den skulle etableras först 1731 då Svenska Ost Indiska Compagniet bildades. Varorna köptes därför via Holland eller Danmark som hade handel på Kina redan under 1600-talet.

Tack vare de svensk-holländska handelsförbindelserna blev porslinet nu vanligare i svenska hem utanför de kungliga samlingarna. Hos stormaktstidens adel och väl-situerade borgerskap förekommer mot århundradets slut mer porslin i bohaget än tidigare.

Handeln på Kina hade holländarna tagit över av portugiserna. Redan under 1500-talet hade Portugal etablerat handel med Sydostasien och Indien, och genom denna kom även porslin till Europa. År 1602 och 1604 uppbringar holländska kapare två portugisiska fartyg som hemkom från Kina med en last av porslin. Lasten som bestod av stora blåvita fat, tallrikar och skålar försålades på auktion i Amsterdam och blev mycket uppskattad. De portugisiska skeppen som holländarna kapat kallades carracks och efter detta ord benämndes porslinet kraakporcelain, ett ord som fortfarande används som beteckning på denna vara. Mönstren på dessa föremål, framför allt de stora faten, som ofta mäter ca 25 till 35 cm i diameter, var landskapsscener, med fåglar i spegeln och fält på brättena med taoistiska lyckosymboler eller geometriska mönster. När detta porslin försålades i Amsterdam dessa år, brukar detta räknas som starten för holländarnas intresse för porslinshandel med Kina och det holländska ostindiska handelskompaniet, (VOC = Verenigde Oostindische Compagnie), instiftas år 1602. Andra europeiska länder som också tidigt har handel på Kina är England och Danmark, vilka instiftar sina handelskompanier åren 1600 respektive 1618. Andra vinstgivande handelsvaror vid sidan om porslinet var kryddor och siden.

Föremål av 1600-talsporcelain är inte så vanligt förekommande vid arkeologiska undersökningar. Däremot

finns oftare kinaimiterande fajanser som är tillverkade bland annat i Holland. Holländarna kopierade sålunda kinesiska mönster på det inhemska och billigare fajansmaterialet.

Vid arkeologiska undersökningar, främst i våra äldre städer påträffas ändå ibland kinesiskt 1600-talsporcelain. I Göteborg har skärvor av denna tidiga import påträffats främst vid grävningar på tomter i närheten av Norra Hamnkanalen, men även vid andra grävningar i staden har enstaka skärvor av denna typ påträffats. Föremålen är av den så kallade kraaktypen och är tillverkade i den kinesiska staden Jingdezhen.

Svenska Ost Indiska Compagniet (SOIC)

Trots att det redan under 1600-talet fanns ett intresse i Sverige att etablera ett handelskompani med inriktning mot Sydostasien, skulle det dröja fram till år 1731 tills Sverige fick ett eget importkompani. Redan 1624 hade en till Sverige inflyttad holländare vid namn Willem Usselinx presenterat planer på ett ostindiskt handelskompani för Gustav II Adolf, men krig kom emellan innan man kunde förverkliga planerna. 1720 utverkade stadssekreteraren Daniel Niklas von Höpken ett tillstånd för handel med ostindiska och kinesiska hamnar, men någon handel blev ej av. Det var istället handelsmannen Henrik König som tillsammans med Frans Bedoire och Colin Campbell som år 1731 fick en så kallad oktroj (=privilegium), på ett ostindiskt handelskompani. Henrik König var förutom handelsman även växelmäklare och tillhörde tillsammans med Frans Bedoire Stockholms rikare borgerskap. Colin Campbell var skotte till börd och hade tidigare erfarenheter av handel på Ostindien. Bedoire lämnade dock ganska snart sin plats i kompaniets direktion och ersattes med Niklas Sahlgren, handelsman från Göteborg. Privilegiet av år 1731 innebar starten för Svenska Ost Indiska Compagniet. Detta handelsbolag bestod egentligen av flera mindre privilegieperioder eller oktrojer. Dessa löpte under ett 20-tal år vardera och förnyat handelstillstånd krävdes efter varje period. Det skulle bli fem olika oktrojer innan verksamheten upphörde år 1813. Under de år som detta bolag uppehöll sin verksamhet, skulle det komma

Tefat med blåvit dekor av flodlandskap och blommor. Funnen i en avfallsbinge i kvarteret Sidenvävaren, Göteborg, vid arkeologiska undersökningar 1990. Datering: 1700-talets mitt.

att bli ett av Sveriges märkligaste handelsföretag genom tiderna.

Den år 1731 beviljade oktrojen innebar för ostindiska kompaniet frihet att bedriva handel på Ostindien och på platser öster om Goda Hoppsudden där inga andra länder ännu öppnat handel. Bolaget skulle utrusta så många skepp som möjligt, förutsatt att dessa byggdes eller inköptes i Sverige. Staden Göteborg skulle bli säte för handeln och alla skepp skulle segla ut från denna stad eller angöra densamma på hemresan. Således kom skeppslasterna att först angöra Göteborg innan dessa försåldes och distribuerades vidare. I Göteborg uppfördes vid 1700-talets mitt ett hus för kompaniets räkning där administrationen sköttes och de hemkomna varorna försåldes på auktion (Kjellberg 1974:35 ff, Olan 1920:7ff).

Det svenska handelskompaniet blev mycket förmånligt behandlat av staten. Bolaget blev befriat från allehanda tullar och avgifter. Bolaget behövde heller ej namnge sina intressenter utan aktieägarna förblev anonyma, så ock deras insatser. I gengäld fick bolaget inte utföra svenskt myntat silver. (Ett förbud som kanske inte alltid efterlevdes). Detta i sin tur medförde att de utgående skeppen fick upphandla silver i Spanien på utresan. Spanien var rikt på denna metall genom gruvdrift i sina kolonier i Sydamerika. Kineserna accepterade inte heller betalning för sina varor i annat än ädelmetall, och silvret blev mycket uppskattat som betalningsmedel. Själva handelsidén gick ut på att Sverige exporterade bland annat järn, trä och tjära, vilket var våra stora exportartiklar under denna tid. Varorna såldes i Spanien på utresan och betalningen skedde

i myntat silver eller tackor. Det fanns också möjlighet att låna upp vissa summor hos lokala handelshus. Därefter fortsatte skeppen sin färd mot Kina.

Resorna tog i regel 1 1/2 - 2 år, fram och tillbaka. I Kina angjorde man staden Kantons hamn, där olika länder som deltog i ostindiehandeln hade sina respektive handelsfaktorer. Med på resorna hade kompaniet sina handelsupplysningsmän, de så kallade supercargerna, som skulle sköta själva upphandlingen av varor. Från kinesiskt håll sköttes affärerna av hongköpmännen, vilka var en speciellt privilegierad grupp av handelsmän som fick göra affärer med västerlänningarna.

Det första skepp som sändes ut från Sverige hette Fredericus Rex Sueciae. Skeppet återkom till Göteborgs hamn i augusti 1733 och medförde då en last av porslin, te, siden, solfjädrar, lackarbeten, kinesiska målningar, arak och tutanego och andra varor. Tutanego var en legering som bestod av koppar, zink och nickel. Denna användes i Europa till exempelvis försilvringsarbeten och tillverkning av orgelpipor. Expeditionen blev mycket lyckosam för kompaniet och aktieägarna kunde få ut en vinst på 75 % på insatt kapital. De kinesiska varorna vann fort en spridning i Sverige och blev mycket uppskattade som inredningsdetaljer. En kinavåg spreds över landet och i hemmen blandades ”kineserierna” med europeiska inredningar. Porslinsserviser används vid måltider, krukor och prydnadsföremål ställs fram på byråer eller skåp och inhemska stolar får sitsar av ostindisk rotting. Man anordnar teceremonier och tillverkar kläder av importerat siden. Från att i början ha varit en exotisk vara som endast var förbehållen ett fåtal, blir nu porslinet en mer och mer spridd vara. Under den tidiga kompaniimporten var det mestadels kinesiska mönstersettningar på porslinet. Dessa i form av flodlandskap, blomstermotiv med symbolisk innebörd, bildmotiv ur kinesiska sagor mm. I takt med att importen ökar, blev det vanligt att de utgående skeppen får med beställningar på olika motiv. Det kunde vara heraldiska vapen eller monogram, europeiska bildmotiv efter kopparsticksförlagor. Kineserna kopierar dessa efter bästa förmåga och detta gör att vid sidan om den vanliga massimporten fanns nu porslin som var tillverkat i Kina men efter europeiska förebilder. Detta porslin kallas

beställningsporslin. Den vanligaste varan som importerades var det underglasryblå porslinet. Detta porslin kunde också ha brun glasyr som i sin samtid kallades cappuccino eller Batavian vare. En annan populär grupp var den imaridekorerade varan. Imariporslinet är uppkallat efter en Japansk exporthamn och dekorerades i underglasryblått samt guld och röd emaljfärg på glasyren. Detta porslin som tillverkades omväxlande i Kina och Japan var en något dyrare vara i sin samtid eftersom det krävdes flera tekniska steg i tillverkningsprocessen. Det något dyrare porslinet hade i regel emaljfärger med kinesiska eller europeiska beställningsmotiv. Omtyckta motiv var även de så kallade familjerna, famille rose, famille verte osv, där mönstret fått sitt namn efter den färg som är dominerande i motivet. Dessa beteckningar är egentligen ett senare påfund av fransmannen André Jacqmart som beskrev porslinet och gjorde dessa indelningar på 1800-talet. Ibland förekom helt vitt eller odekorerat porslin i importen. Det förekom även att dessa odekorerade föremål efterdekorades i Europa.

Mindre mängder av så kallad powder blue (blå glasyr, ibland med gulddekor), och celadonvara (grön glasyr ibland kombinerad med blåvit), importerades också.

Av dessa grupper av porslinsmönster var det framför allt det blåvita som importerades i störst mängd. Under 1700-talet blir det vanligt att man inköper stora te- kaffe- och matserviser i blåvitt porslin omfattande hundratals pjäser med flera dussin djupa och flata tallrikar, fat, assietter, större och mindre uppläggningsfat, skålar och terriner mm.

Mönstren på beställningsporslinet följde oftast modets strömningar och under rokokon finns den tidens former på exempelvis tallrikar med vågiga brätten. Mot slutet av århundradet blir följdriktigt gustavianska mönster, efter klassiska förebilder, vanligt på porslinet. Beställningsporslinet och dess dekorer är viktigt för tidsbestämning och findatering av föremålen. Vid arkeologiska undersökningar påträffas beställningsvaran relativt sällan.

När européerna börjar sin porslinsimport från Kina är porslinet redan en gammal produkt där.

Redan under Tangdynastien (608-916), kan man konsten att tillsätta kaolin, en osmältbar porslinslera, i tillverkningen. Det är kaolinet som enligt västerländsk me-

Kopp och fat, blåvit dekor i form av drake. Funnen i en avfallsbänge i kvarteret Sidenvävaren, Göteborg, vid arkeologiska undersökningar 1990. Datering: 1700-talets mitt.

ning skiljer ut porslinet från stengods och övrig keramik. Då godset sintrar vid 1400 graders bränningstemperatur erhålls ett vitt genomsiktigt material. (I äldre tid var uppfattningen i Europa den att porslinet tillverkades av porslinsnäckan. Det är det italienska namnet på denna snäcka, porscellána, som beteckningen porslin stammar från.

Det kinesiska porslinet har mestadels tillverkats i porslinsstaden Jingdezhen. En berömd skildring av sta-

den och dess verksamhet förmedlades av en fransk jesuitpater vid namn d' Entrecolles, vilken hade besökt staden på 1710-talet. Han skrev följande: "Tretusen ugnar brinner här hela året om och ger under natten intrycket av en gigantisk eldsvåda". Tillverkningen skedde enligt löpande bandprincipen och ett 70-tal personer kunde vara inblandade i tillverkningen av ett enda föremål Kjellberg (1974: 226-28). Porslinet dekorerades även i Kanton där försäljningen till västerlänningarna skedde.

Av det porslin som importerades till Sverige exporterades mycket vidare till andra länder i Europa. Journalerna för Göteborgs Stora sjötullkammare visar att mest gods gick till Holland och Tyskland och skeppades till Amsterdam och Hamburg. En del såldes till Köpenhamn och exporterades via Malmö. Export skedde även till Norge, England och Skottland (Kjellberg 1974:45).

Under kompaniets verksamhetstid fram till år 1813 bildades sammanlagt fem olika bolag eller oktrojer. Göteborg var således kompaniets importhamn dit alla fartyg skulle anlända, men även Stockholm spelade en viktig roll i orienthandeln. Redan under bildandet av den andra oktrojen fanns starka intressen från Stockholm att förvärva rätten till de nya privilegierna. Den kända stockholmsfirman Arfwedson & Co ansökte också om de nya privilegierna. Rättigheterna gavs dock till det gamla bolaget, men från och med den tredje oktrojen (1766-1786), blir Stockholms köpmän och handelshus tongivande i direktionen och har stora ekonomiska intressen i bolaget. Dessutom byggdes flera av kompaniets fartyg i Stockholm, på varvet Terra Nova eller Stora Varvet.

Under tredje oktrojen ses dock en nedgång i handelns lönsamhet beroende på politiska oroligheter i världen. Den fjärde oktrojen, (1786-1806), blir en ekonomisk nedgång för kompaniet och 1805 anländer kompaniets sista skepp till Göteborg. Femte oktrojen bildas 1806 med helt andra villkor för handeln. Skeppen får nu angöra vilken svensk stapelstad som helst. Bolaget styrs nu från Stockholm, med bland andra stadsrådet Hans Niklas Schwan i direktionen, men några skepp utrustas ej under denna tid. När bolaget läggs ned 1813 synes verksamheten vara helt borta.

Under den tid bolaget existerade var flera av de tongivande köpmännen och handelshusen i Sverige engagerade i verksamheten. För Stockholms del var det främst den så kallade Skeppsbroadeln med namn som exempelvis Arfwedson, Grill, Bedoire och af Petersen som var knutna till handeln. För Göteborgs var familjerna Sahlgren, Tham, Ahlströmer med flera tongivande. Kontakterna mellan Stockholm och Göteborg upprätthölls genom handelskontakter, men också genom ingiften. Exempelvis var en av direktörerna i bolaget, Herman af Petersen, född i Göteborg men flyttade och förlade sin handelsverksamhet till

Stockholm och gifte in sig i familjen Bedoire där en av släktens medlemmar instiftat kompaniet. Flera av handelshusen byggde upp nätverk genom släktförbindelser och ekonomiska transaktioner. Det var inte ovanligt att man tillsammans ägde skogar och järnbruk, således exportvarorna till Kina. Detta nätverk är intressant vid studiet av handelsbolaget och dess verksamhet. Det belyser den roll flera av de ekonomiskt tongivande familjerna hade i orienthandeln.

När det gäller bolagets verksamhet finns mycket sporadiska källor att tillgå. Fragment av företagets arkiv finns spritt på olika platser i landet och från samtidens auktioner och varuförsäljningar finns en del listor bevarade. Bolagets räkenskaper förstördes redan i sin samtid för att förhindra insyn i affärerna. Det stod till och med inskrivet i bolagets privilegier från 1731 att sekretessen var särskilt viktig och att intressenterna och deras insatser ej fick yppas. (Weibull 1990:20). Detta har gjort att man ej kan rekonstruera handelsbolagets affärer i detalj och försäljningslistor eller dylikt material ger ej de detaljuppgifter som vore önskvärda. Hur mycket porslin som importerades till vårt land och exakt hur det spreds i de svenska hemmen i sin samtid vet vi ej. Beräkningar på mellan 30-50 miljoner föremål har gjorts. Samtida inventarier eller bouppteckningar ger oftast en mycket summarisk information. Även om porslin redovisas, ges sällan uppgifter om mönster eller om enstaka föremål ingått i större serviser. Ibland sammanblandas även fajanser och porslin under en gemensam rubrik.

I detta sammanhang är därför arkeologin en mycket viktig kunskapskälla. Av det arkeologiska artefaktmaterialet går att få en kunskap som inte kan erhållas i skriftliga materialet.

Porslinsarkeologi

Genom arkeologiska undersökningar, främst i våra äldre städer, har ett ganska stort kinesiskt porslinsmaterial framkommit vid grävningar. Marinarkeologiska observationer på senare tid har också bidragit med mycket ny och värdefull information. Bland annat har porslin bärgats från Ostindiefararen Götheborg som förliste i Göteborgs hamn

ninlopp år 1745 under sin återresa från Kina. Likaså har kinaporslin bärgats från det holländska skeppet Geldermalsen som förliste i Sydkinesiska sjön 1752, och det engelska kompaniskeppet Diana, förlist 1817, vars last nyligen bärgats utanför Malacca i Malaysia. I lasterna från dessa tre skepp har återfunnits porslin som samstämmer med dekorer och mönster som importerades till vårt land under 1700-talet och 1800-talets början, och som även återfinns i göteborgsjordsjord.

Det porslin som återfinns vid arkeologiska undersökningar i Sverige är till största delen tillverkat under Chingdynastien (1644-1911). En del 1600-talsporslin har även tillverkats i Kina under Mingdynastien (1368-1644), och främst då under kejsar Wan-Li's regering (1573-1619). De kejsare som regerar i Kina under den tid Svenska ostindiska kompaniet bedriver sin verksamhet är huvudsakligen Kanxi (1662-1722), Yongzheng (1723-1735) och kejsar Qianlong (1736-1795).

Det stadsarkeologiska materialet i Göteborg

Göteborg anlades 1621 av Gustav II Adolf. Det var en av de städer som direkt anlades på västkusten efter kunglig befallning. I samma tid får städerna Alingsås och Borås också stadsprivilegier. Det nygrundade Göteborg blev en fortsättning på en stadstradition med rötter i Lödöse, Carl IX:s Göteborg och Nylöse. Invånarna i den nya staden är vid sidan av svensk, även av holländsk, tysk, skotsk och engelsk härkomst. Staden anlades huvudsakligen i fortifikationsintresse. Göteborg blev en typisk barockstad med ett rätvinkligt gatunät efter romerskt manér. Omkring staden anlades en befästningsmur och i terrängen runt staden anlades en vallgrav. Göteborgs befästningar börjar byggas redan under 1620-talet och byggs ut i flera etapper fram till 1700-talets senare del för att slutligen raderas efter ett beslut år 1807 (Nilsson Schönborg 1989:133-143). Staden har sålunda karaktären av en befästnings- och garnisonsstad under 1600- och större delen av 1700-talet. Under 1700-talets merkantilism får Göteborg en ledande roll som handels- och sjöfartsstad. Under detta århundrade är också Svenska ostindiska

kompaniets verksamhet förlagd här. Stormaktstidens befästningsstad övergår till att i frihetstiden bli ett handels- och sjöfartscentra med fjärrhandel och redistributiv funktion, dvs. import och exporthamn; en verksamhet som är knuten till staden in i modern tid med varierande omfattning.

Den stadsarkeologiska verksamheten har lång tradition i Göteborg. Redan vid seklets början och till jubileumsutställningen 1923 i Göteborg undersöktes och publicerades grävningens resultat från Göteborgs föregångare, Lödöse och Nya Lödöse. Från 1920-talet och framåt har arkeologiska undersökningar och observationer utförts i Göteborgs innerstad. Det är i första hand området inom vallgravarna som utgör en gräns för fornlämningsområdet. Från dessa undersökningar finns i de flesta fall ett mycket stort fyndmaterial.

Det nuvarande Göteborg anläggs av Gustav II Adolf 1621. Staden har vid ett flertal tillfällen haft stora stadsbränder. Eftersom tid och utbredning för dessa är kända utgör dessa brandlager också utmärkta dateringshorisonter. Det arkeologiska materialet som består av ett typiskt 1600 och 1700-talsmaterial i form av glas, porslin, (såväl kinesiskt som europeiskt), kritpipor, fajanser, yngre rödgods, läder, träföremål mm. är ett mycket bra material för jämförande studier. Materialet kan tolkas utifrån arkeologiska, konsthistoriska, handelshistoriska (ekonomiska) och allmänt kulturhistoriska aspekter. Till detta kommer att arkivmaterialet kring stadens invånare är ganska stort, främst när det gäller 1700-talet. Landsarkivet i Göteborg har mantalslängder, bouppteckningar, magistratshandlingar, tomthandlingar mm som utgör ett viktigt jämförande och kompletterande material. Genom dessa handlingar har tidigare invånare i staden kunnat kopplas till olika kvarter. Därigenom har de olika jordfunna föremålen kunnat hänföras till olika personers hushåll. Allt detta gör att det jordfunna Göteborgsmaterialet blir ett intressant studieobjekt. Med undantag av stadsdelen Östra Nordstan har grävningar utförts i innerstaden spridda i stadens centrala och mer perifera kvarter. Detta gör även att material finns från stadens burgna köpmannakvarter vid Stora Hamnkanalen såväl som från enklare hantverkskvarter.

Göteborgs Stadsmuseum har i sina stora samlingar

många föremål som har anknytning till Svenska Ost Indiska Kompagniet. Porslinet intar en central plats men även möbler, textil och andra ”kineserier” är väl representerade. Under åren har även, som ovan nämnts, flera personer varit knutna till museet som har forskat och publicerat arbeten kring kompaniets historia, främst Carl Lagerberg, Sven T. Kjellberg, Stig Roth och Ingmar Hasselgrén. Att museet har varit inrymt i kompaniets fastighet har bidragit till att lyfta fram samlingarna. Eftersom de stadsarkeologiska undersökningarna har utförts av museet har tidigt en specialkompetens funnits angående materialet. Det kinesiska porslinet (och det övriga stadsarkeologiska materialet), ger ett mycket viktigt komplement till museets samlingar i övrigt. Museets samlingar i sin helhet inklusive det arkeologiska materialet har en stor potential för vidare forskning i ämnet.

1920 utfördes den första undersökningen i den gamla stadskärnan med fynd gjordes av avfallsbingar med föremål och djurben. 1930-talet blev ett viktigt decennium för Göteborgs- arkeologin. Ett 20-tal tomter kunde dokumenteras vid nybyggnationer, bland annat vid rådhusets tillbyggnad. Samma år -1935- undersöktes också en annan tomt vid Stora Torget (Gustav Adolfs torg), den så kallade Thulehus-tomten. Även här kom stora föremålmängder i dagen. Under 1940-talet minskar antalet undersökningar i staden och under 1950 – 60-tal dominerades den arkeologiska bilden av schaktningar för ledningar och fjärrvärme. 1960-talet innebar något av en katastrof för Göteborgsarkeologin. Stadsdelen Östra Nordstan exploaterades utan någon utgrävning eller dokumentation.

En mera systematisk undersökningsverksamhet påbörjades 1975 då kvarteret Traktören undersöktes. Under en närmaste 10-årsperiod utfördes ett större antal arkeologiska undersökningar, varav ett 10-tal omfattade hela tomter eller kvarter. Kvarteren Frimuraren och Kommerserådet vid Stora Hamnkanalens södra sida gav mycket rika fynd.

På 1980-talet genomfördes även projektet ”Livet i det gamla Göteborg”, varvid flera undersökningar genomfördes med tvärvetenskapliga metoder. Bland annat undersöktes kv. Kronobageriet som låg i stadens mera burgna kvarter vid Stora Hamnkanalen och kv. Göta Kanal samt

kv. Gamla Teatern som var belägna i stadens hantverkar-kvarter. Dessutom undersöktes bastionen Carolus Nonus Rex. På senare år har ytterligare ett antal undersökningar gjorts, såsom kvartersgrävningar i kv. Sparbanken och kv. Sidenvävaren, men också en del undersökningar i stadsdelen Haga utanför vallgraven, som annars i princip utgör gränsen för fornlämning 216, vilket är beteckningen för kulturlagren i Göteborgs innerstad.

De äldre grävningarna från 1920 och 30-talen har kanske ej utförts med den dokumentationsmetod som vi idag anser vara gängse. Trots detta gav dessa tidiga grävningar ett mycket rikhaltigt fyndmaterial som är användbart för jämförande studier och konsthistoriska analyser (porslin, fajans, rödgods mm). I övrigt har både bebyggelse rester och stora mängder föremål framkommit vid de olika grävningarna. I flera fall har det varit möjligt att knyta föremålen till speciella invånare i kvarteren. Från dessa äldre undersökningar finns även ett stort material av kinesiskt porslin. Skärvorna som oftast är påfallande stora är från serviesdelar dekorerade i blåvitt och flerfärgsdekorer.

När det gäller efterreformatorisk eller nyare tids arkeologi har således denna en lång tradition i Göteborg. Grävningarna i den senast anlagda 1620-talsstaden ha varit en naturlig förlängning av de tidigare stadsbildningarna Lödöse, Carl IX:s Göteborg vid Färjenäs, Nya Lödöse. Detta gör att de stadsarkeologiska samlingarna i princip täcker tiden från medeltid till modern tid. Att jämföra skriftliga historiska källor med det arkeologiska materialet har också praktiserats i Göteborg under en längre tid. Ett tillfälle gavs vid grävningarna av kv. Frimuraren 1978, där kvarterets invånare var välkända i källorna och kunde knytas till föremålsfynden. (Lorentzson 1980:20). Ett försök till en tvärvetenskaplig behandling gjordes av kvarteret och frågor ställdes som; Kan man relatera fynd till det skriftliga källmaterialet? Går det att bestämma att tallrikar som hittats i en avfallsbinge använts av en viss familj? När informationen som erhöles ur det skriftliga och det arkeologiska källmaterialet ställdes mot varandra erhöles en ”allsidig och konkret” bild av människornas levnadsförhållanden som under 1600- och 1700-talen bebodde kvarteren. En god överensstämmelse mellan källorna och det arkeologiska materialet förelåg och man kunde se ett samband

mellan människornas sociala och ekonomiska ställning (Dahl & Lansvik & Lorentzson 1981:18-19). Det ovan nämnda projektet, *Livet i det gamla Göteborg*, var också ett tvärvetenskapligt projekt där det arkeologiska materialet kunde sättas in i ett större sammanhang. I projektet jämfördes två undersökta kvarter (Göta Kanal och Kronobageriet, vilka representerade hantverkar- respektive handelsmannamiljöer i olika delar av staden). Analysen visade på skillnader mellan kvarteren när det gällde föremålets mängd och kvalitet (material) (Lansvik & Lorentzson 1986:99 ff). Påfallande var att det kinesiska porslinet dominerade i kvarteret Kronobageriet, medan rödgodset fanns i rikligare mängd i de övriga kvarteren som då undersöktes (Jönsson-Kihlberg 1986:106 ff). När kv. Stadsmäklaren undersöktes 1986 gjordes ett liknade försök att kombinera information från historiskt och arkeologiskt material. Olika typer av hantverksverksamhet kunde här knytas till kvarterets tidigare invånare. Under egna arkeologiska undersökningar i staden har jag inspirerats av denna metod och vid flera tillfällen kunnat konstatera att överensstämmelser föreligger mellan de olika källorna och att delar av den framgrävda föremålsmängden väl går att hänföra till olika namngivna hushåll. Denna metod har jag valt att benämna Göteborgsskolan inom arkeologi i historisk tid.

Att på detta sätt kombinera skriftliga källor och arkeologiskt material kan ej göras i alla städer. Det förutsätter dels att relevanta samtida handlingar finns bevarade och kulturlagren är någorlunda intakta vid utgrävningarna. Oftast har 1600 –och 1700 talets kulturlager försvunnit genom schaktningar för 1800-talets och senare tids bebyggelse.

Men i de fall detta är möjligt bidrar metoden till mycket intressanta jämförelser angående föremåls spridningar, sociala miljöer osv i landet.

Det uppgrävda porslinsmaterialet från Göteborgs innerstad härrör sig oftast från fynd i avfallslatriner så kallade ”avfallsbingar”, och mera sällan från omgivande kulturlager eller huskonstruktioner. Porslinsvaran var allmänt spridd i staden och påträffas i princip vid varje större

grävningstillfälle. En genomgång av porslinet ger i stora drag följande uppgifter;

Specialstudiet av porslinet visar att den blåvita varan dominerar och är spridd över hela staden utan att det går att peka på någon speciell status. Undantag är det porslin som kan hänföras till Ming- och Kang-Hsitid då detta fortfarande var en exotisk dyrbarhet i vårt land. Detta porslin har förmodligen också importerats genom det holländska handelskompaniet VOC. Denna äldre vara förekommer mestadels i stadens centrala kvarter.

Från att under 1600-tal och tidig kompanitid ha varit en sällsynt vara blir framförallt det blåvita porslinet en vanlig företeelse i de svenska hemmen.

Flerfärgat eller polykromt porslin förekommer även spritt vid de olika grävningarna. Mestadels finns detta något dyrbarare porslin på köpmanstomterna vid Stora Hamnkanalen, men också i stadens västra och norra kvarter där hantverkare bodde. Ett något dyrbarare porslin med rikliga gulddekoreringar framträder även i stadens västra kvarter, exempelvis i kv. Sidenvävaren där en skeppare med anknytning till ostindiehandeln bodde (Nilsson Schönborg 2001:56ff).

Vid ett par tillfällen har också skärvor av den i arkeologiska sammanhang sällsynta Yixingvaran (kinesiskt stengods), påträffats, bland annat från grävningar på Ostindiska husets gård, (op. cit. sid 52).

Beställningsvaran är ovanlig i fyndmaterialet. Där den finns förekommer den i stadens centrala och västra kvarter.

I samband med att Ostindiska huset, vilket var kompaniets kontors och försäljningslokal byggdes om till Stadsmuseum 1994 utfördes grävningar på kompanihusets gård. Här påträffades ett stort porslinsmaterial, ca. 20.000 skärvor som belyser kompaniets import under hela dess verksamhetsperiod.

Slutligen bör sägas att göteborgsmaterialet har en mycket stor potential för fortsatt forskning utifrån flera frågeställningar. Det är således viktigt att materialet bevaras för framtiden och kan användas i stadsarkeologisk/historisk forskning.

Citerade källor och övrig litteratur

- Andersson, Stina mfl (red), 1986. *Livet i det gamla Göteborg*. (Arkeologi i Västsverige 2). Göteborgs Arkeologiska Museum.
- Dahl, Olga & Lansvik, Anita & Lorentzson, Mona 1981. Kv Frimuraren i Göteborg: arkeologi, historia och genealogi, (I: *Meta* 2:1981 "Göteborg"). Medeltidsarkeologiska föreningens medlemstidning, Lund.
- Hasselgrén, Ingmar 1983. *Ostindiska huset - Göteborgs museum*. (Göteborgs historiska museums skrifter. I) Göteborg
- Jönsson Kihlberg, Eva 1986. Vad berättar det arkeologiska och historiska materialet? (I *Livet i det gamla Göteborg*, red S. Andersson).
- Jönsson Kihlberg, Eva & Kihlberg, Stefan & Lorentzson, Mona 1983-84 Staden som inte syns - arkeologi i Göteborgs innerstad. (I *Vid Älven, Landskapet och människan, Göteborgs Arkeologiska Museum Årsbok*).
- Kjellberg, Sven T. 1974. *Svenska Ostindiska Compagnierna 1731-1813*. Malmö.
- Lansvik, Anita. & Lorentzson, Mona 1986. Vem bodde var i 1700-talets Göteborg? En studie i två kvarter. (I: *Livet i det gamla Göteborg*, red av S. Andersson).
- Lorentzson, Mona 1980. Arkeologiska fynd. (I *Nybyggnad av 15 kv. Frimuraren, Tomt nr 3, Södra Hamngatan 29*. Utg. av Göteborgs och Bohusläns stads-hypoteksförening). Malung.
- Lorentzson, Mona 1978. *Handelsbanken i Bankens hörne*. Göteborg.
- Nilsson Schönborg, Göte 1989. Göteborgs befästningar. (I *Lejonet & Kronan. Stormaktstidens Göteborg*, red. M. Sjölin), Göteborg.
- Nilsson Schönborg, Göte 1992. Silver från Sydamerika blev kinesiskt porslin. (Ur: *Nilsson, Jan Erik, red, Ostindiefararen Götheborg. Berättelsen om den sista resan, silvret, porslinslasten och utgrävningen*). Göteborg. (3:e uppl. 1994).
- Nilsson Schönborg, Göte. 2001: Kinesiskt importporslin i Göteborg sett ur ett arkeologiskt perspektiv. (I *Urbaniseringsprocesser i Västsverige. En utvärdering av uppdragsarkeologins möjligheter att belysa historiska processer*). GOTARC Serie C. Arkeologiska Skrifter No 39. Göteborg University – Department of Archaeology.
- Olan, Eskil 1920. *Ostindiska Compagniets Saga. -Historien om Sveriges märkligaste handelsföretag*. Göteborg. (2:a uppl. Gbg 1923).
- Roth, Stig 1950. Ostindiskt vapenporslin, Evert Strokirks samling i Göteborgs museum. (I *Göteborgs museum, årstryck 1949 och 1950*), Göteborg.
- Wästfelt, Berit & Gyllensvärd, Bo & Weibull, Jörgen 1990. *Ostindiefararen Götheborgs porslinslast*. Förlags AB Wiken.